

УДК 159.923.2

ТИЩЕНКО Л. В.

Маріупольський державний університет

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ САМОСТАВЛЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Статтю присвячено теоретичному аналізу основних підходів щодо визначення сутності психічного феномену самоставлення особистості. Розглянуто особливості самоставлення як однієї зі складових категорії самосвідомості. Проаналізовано специфіку вивчення феномену самоставлення у вітчизняній та зарубіжній психології.

Ключові слова: самоставлення, самосвідомість, Я-концепція, образ-Я, самооцінка, самоцінність, самоприйняття, глобальне самоставлення.

Традиційно психологічна наука розглядає особистість як складну систему диференційованих та інтегрованих психічних властивостей, які набуває індивід під впливом низки соціальних факторів, провідних видів діяльності та спілкування з іншими. В основу чисельних зарубіжних та вітчизняних теорій особистості покладено принцип активності індивіда в процесі особистісного становлення (З. Фрейд, К. Юнг, В. Дільтей, К. Левін, В. Штерн, А. Адлер, К. Хорні, Г. Олпорт, К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Айзенк, Дж. Кеттел, Е. Фромм, Е. Еріксон, Г. Саллівен, К. Леонгард, Е. Берн, Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський). Активність особистості виявляється в ініціативному, самостійному та перетворюючому ставленні суб'єкта щодо дійсності, інших людей та до самого себе (В. Джемс, А. Бандура, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн).

Проблема самоставлення розглядається представниками багатьох психологічних шкіл, оскільки вона виходить з більш глобальної психологічної проблеми пізнання особистістю власного «Я» та розвитку її самосвідомості. Механізми формування ставлення індивіда до себе спираються на систему уявлень щодо власних особливостей, можливостей та обмежень (Р. Бернс, К.О. Абульханова-Славська, Т.В. Дмитрова, Є.П. Ільїн, В.М. Мясіщев). Загалом переважна більшість досліджень проблеми самоставлення особистості (Л.І. Божович, В.М. Мясіщев, Д.М. Узнадзе, В.А. Ядов та інші) спирається на базове положення Б.Г. Ананьєва щодо ролі ставлення індивіда до себе як найважливішого фактору виникнення і стабілізації єдності особистості [1].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки категорія «ставлення» є однією з провідних у визначенні базових характеристик особистості. Психологічна природа ставлення достатньо складна і різноманітна: деякі дослідники пов'язують її з активністю індивіда (В.Н. Мясі-

щев, В.А. Ядов), інші – з його емоційною сферою (Л.І. Божович, Ю.А. Приходько, Г.І. Щукіна, Н.А. Морозова, В.С. Мухіна); представники іншого напрямку – з формою психічної діяльності, найбільш представленою у мотиваційно-емоційній сфері особистості (К.О. Альбуханова-Славська, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн). Саме з мотиваційно-емоційною спрямованістю активності особистості більшість дослідників пов'язують феномен ставлення до себе. Найбільш глибокий та багатосторонній аналіз проблеми ставлення здійснено В.М. Мясіщевим, який розглядає «ставлення до себе» як базову категорію психології та як вихідну одиницю психологічного аналізу [6].

Переважає більшість підходів щодо визначення проблеми самоставлення розглядає її як невід'ємну частину категорії свідомості. На думку С.Л. Рубінштейна, свідомість є первинним утворенням, порівняно із самосвідомістю, яка формується через активність людини як суб'єкта життєдіяльності [8]. Виокремлюючи власне «Я», індивід розглядає себе як дещо самостійне по відношенню до оточуючого, виділяє себе як суб'єкта своїх дій. Саме в цьому аспекті відображається міра усвідомленості особистістю себе та рівень її зрілості в цілому.

Самосвідомість індивіда, за визначенням У. Джемса, можна розглядати водночас як процес – «Я-усвідомлююче» та як результат (продукт) – «Я-об'єкт». «Я-усвідомлююче» є процесуальною характеристикою самосвідомості, а «Я-об'єкт» є змістом особистісного досвіду. Дані елементи самосвідомості тісно пов'язані між собою, їх не можна розглядати відокремлено один від одного. Самосвідомість як процес є безперервним явищем, яке триває протягом усього життя людини та полягає в пізнанні та усвідомленні себе, своїх індивідуальних властивостей, якостей та особливостей. Самосвідомість як результат часто описується в термінах «самооцінка» та «самоцінність» [3].

В роботах, присвячених вивченню природи самосвідомості (У.Джемс, Р. Бернс, Р. Харт, В. Кайгер, Л. Велс, Г. Маквелл, С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, В.М. Мясіщев, В.В. Столін, І.С. Кон, О.Г. Спіркін, І.Д. Бех, І.І. Чеснокова), використовується поняття Я-концепції, яке тісно пов'язане з категорією «самоставлення». Я-концепція особистості представляє собою сукупність усіх її уявлень щодо себе. При цьому, описова складова Я-концепції визначається як «образ «Я»; складова, що пов'язана із ставленням до себе або до окремих властивостей – «самооцінка»; сукупність власних самооцінок – як «прийняття себе»; поведінкові реакції, викликані специфікою образу «Я» та самоставлення утворюють поведінкову складову Я-концепції [4].

Таким чином, самосвідомість є складним психічним утворенням, що складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, афективного та поведінкового. Дослідження вітчизняних фахівців (Л.С. Виготський, В.М. Мясіщев, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн) показали, що самосвідомість – це динамічна єдність знання і ставлення, інтелектуального та афективного. При цьому стверджується, що емоційна та когнітивна оцінка виникає при порівнянні уявлень особистості, що сформувався в рамках власної «Я-концепції».

Провідною детермінантою саморозвитку та самоздійснення особистості виступає самоставлення. На сьогодні не існує єдиного підходу щодо визначення феномену самоставлення. Аналіз робіт, присвячених проблемі ставлення індивіда до самого себе, дозволяє констатувати наявність безлічі психологічних категорій: «узагальнена самооцінка», «самоповага», «самоприйняття», «емоційно-ціннісне ставлення», «власне самоставлення», «почуття власної гідності», «самовпевненість», «самозадоволення», «аутосимпатія», «самоцінність» тощо. Зміст та природа феномену самоставлення розкривається за допомогою таких категорій, як «установка» (Д.М. Узнадзе), «особистісний смисл» (О.М. Леонт'єв), «відношення» (В.М. Мясіщев), «атитюд» (М. Розенберг), «соціальна установка» (І.С. Кон, Н.І. Сарджвеладзе), «почуття» (С.Л. Рубінштейн) [5, 6, 8, 9].

В зарубіжній психології, починаючи з робіт У. Джемса, самоставлення розглядається як компонент самосвідомості особистості, що виконує функцію прийняття особистістю самої себе та досліджується у взаємозв'язку з іншими складовими Я-концепції, перш за все, з образом та картиною «Я». Прийняття себе та позитивне ставлення до себе забезпечують гармонійне існування, а також високий рівень самоідентифікації

особистості. Крім того, вони свідчать про активну роль суб'єкта у формуванні позитивної Я-концепції [3].

Складовими самоставлення, за визначенням К. Роджерса, виступають самооцінка (оцінка себе як носія певних властивостей та якостей) та самоприйняття (прийняття себе як унікальної індивідуальності, що має не тільки чесноти, але й слабкі сторони та недоліки) [4]. Р. Бернс пов'язує самоставлення із твердим переконанням у імпонуванні іншим людям, впевненістю у власну здібність до того чи іншого виду діяльності, а також із почуттям власної значущості. В дослідженнях Л. Велеса та Г. Маквелла самоставлення визначається як почуття власної компетентності, як прихильність та симпатія до себе.

У вітчизняній психології початком фундаментальних досліджень феномену самоставлення стали дослідження І.Д. Беха, І.С. Кона, О.М. Леонт'єва, С.Р. Пантелеєва, С.Л. Рубінштейна, А.Г. Спіркіна, В.В. Століна, Н.І. Сарджвеладзе [2, 4, 7–11]. Теоретичні основи вивчення самоставлення як компонента самосвідомості були закладені І.І. Чесноковою. Вона започаткувала поняття «емоційно-ціннісне самоставлення» як специфічного виду емоційного переживання, в якому відображається власне ставлення особистості до того, що вона пізнає, розуміє, відкриває відносно самої себе [12].

Представниками школи Д.М. Узнадзе категорія ставлення щодо себе визначається як установче утворення. В рамках даного підходу концептуальна модель самоставлення як різновиду соціальної установки розроблена Н.І. Сарджвеладзе. Він першим використав термін «самоставлення» [9] та розглядає цей феномен, як багаторівневу емоційно-оціночну систему, що має у своєму складі два блоки: об'єктивний («Я», як об'єкт) та суб'єктивний («Я», як суб'єкт). Кожен з цих способів самоставлення реалізується завдяки когнітивній активності та емоційним реакціям індивіда, а також системі його дій або готовності до них.

Ставлення до себе І. С. Кон визначає як «глобальну самооцінку особистості, що виступає загальним знаменником, підсумковим виміром «Я», який виражає міру прийняття себе, або ставлення до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок» [5]. Загалом, у вітчизняній психології глобальна самооцінка розглядається як особливе афективне утворення, що виникає в результаті інтеграції самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення; як загальне відчуття «за» чи «проти» себе; як сукупність позитивних та негативних компонентів самоставлення. В

процесі формування та функціонування глобальної самооцінки закономірними є механізми: проекції усвідомлюваних якостей на внутрішній еталон; залежність специфіки самосприйняття від певних аспектів «Я», що відповідають бажаним властивостям; співвідношення реального «Я» із ідеальним «Я»; віддзеркалення суб'єктом інформації щодо себе, виходячи із певної системи цінностей; залежність уявлення щодо власної цінності від суб'єктивної значущості «Я»; оцінка власних характеристик з позиції сприяння або перешкоди для самореалізації; оцінка ступеню реалізації власного «Я» та власної успішності.

Аналіз базових механізмів формування глобальної самооцінки дозволяє, слідом за І.С. Коном, стверджувати, що в її основі знаходяться процеси засвоєння індивідом зовнішніх оцінок, соціального порівняння за ознаками «кращий – гірший» або «схожий – несхожий», а також самоатрибуції (формування ставлення до себе та власного стану внаслідок спостереження та оцінки власної поведінки у різноманітних ситуаціях).

Традиційно в психологічній науці глобальна самооцінка розглядається як похідна від окремих самооцінок. Існує три основних підходи щодо опису механізму формування глобальної самооцінки з окремих самооцінок. Так, глобальна самооцінка розглядається як: конгломерат окремих самооцінок, пов'язаних із різними аспектами Я-концепції; інтегральна самооцінка окремих суб'єктивно значущих аспектів; ієрархічна структура, що включає окремі самооцінки, інтегровані за сферами особистісних проявів та в комплексі складових узагальненого «Я».

У психології самосвідомості існує декілька підходів щодо розуміння змісту глобальної самооцінки. По-перше, вона розглядається як переживання, що пронизує «образ-Я»; по-друге, як стійке відчуття власного «Я», яке містить ряд специфічних модальностей, що розрізняються за тоном емоційного переживання та за семантичним змістом; по-третє, як система переживань, включених у процес самосвідомості, що відображає внутрішні цінності індивіда відносно самого себе; по-четверте, як афект, спрямований на себе та пов'язаний із мірою задоволеності власними діями, результатами реалізації встановлених цілей; по-п'яте, як відчуття самозадоволення-незадоволеності собою, власної гідності; як афективно-моторний еквівалент, що поєднується із загальним фоном організму; як емоційно забарвлений стан індивіда; відчуття власної цінності та інше.

За визначенням В.В. Століна, самоствавлення пов'язується із реальною життєдіяльністю су-

б'єкта через систему особистісних мотивів, але не є наслідком його знань про себе чи реакцією на певні аспекти власного образу «Я». Автор вважає, що кожен із емоційних компонентів самоствавлення вносить самостійний вклад в інтегральне почуття «Я» («глобальне самоствавлення»). Дана властивість називається адитивністю та полягає у тому, що зміна одного із компонентів самоствавлення (самоінтерес, саморозуміння, самоповага, самовпевненість, аутосимпатія) не впливає на ставлення до себе в цілому. Крім того, при відсутності порушень у структурі самосвідомості, зменшення одного із цих показників може бути збалансовано за рахунок іншого, таким чином, інтегральне чи глобальне самоствавлення залишається на відносно стабільному рівні [11].

Значно відмінним від концепції самоствавлення В.В. Століна є погляд А.В. Петровського, який вважає, що самоствавлення побудовано за принципом динамічної ієрархії, а не адитивності. Це означає, що зміни однієї структурної складової самоствавлення значно впливають на його інтегральний показник та зумовлюють самоприйняття чи самовідторгнення особистості в цілому [4].

В свою чергу, Л.С. Виготський стверджує, що глобальне самоствавлення визначається специфікою соціального середовища та особливостями розвитку особистості. Крім того, автор наголошує на існуванні тісного взаємозв'язку особливостей самоствавлення індивіда та характеру його діяльності: самореалізація в значущій діяльності зумовлює позитивне чи негативне самоствавлення особистості [4].

Психічний феномен самоствавлення, з точки зору І.Д. Бека, є ключовим для процесу формування та розвитку особистості: саме завдяки йому відбувається оцінювання та прийняття чи неприйняття власного «Я». Категорія «ставлення» розкриває сутність смислового зв'язку, єдності людини і світу, а також самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально конструктивною чи деструктивною щодо індивіда [2].

За визначенням В.М. Мясіщева, використання категорії «ставлення» надає можливість більш детально з'ясувати суб'єктивний психологічний механізм розвитку особистісних цінностей як компонентів узагальненого «образу Я». Психічне явище «ставлення щодо себе» не виникає водночас та раптово із ставлення до зовнішніх об'єктів [6].

Ставлення до себе, на думку А.Г. Спіркіна, надає можливість індивіду усвідомити себе завдяки усвідомленню власного ставлення до світу, до інших людей, а також сутності власної діяльності та її результатів [10].

За даними досліджень С.Р. Пантелєєва, самоставлення – це безпосередній феноменологічний вираз смислу «Я» для самого суб'єкта. На думку автора, воно складається із емоційного переживання і оцінки власної значущості (смислу Я), яке має прояв у різних формах: почуття усвідомленості Я; самовпевненість; самокерівництво; відображене самоставлення; самоцінність. При цьому, самоставлення розглядається як смислове особистісне утворення емоційно-ціннісної властивості [7].

Самоставлення, як поєднання когнітивного, емоційного та конативного компонентів, на думку О.У. Селезньова, значною мірою визначає оцінку навколишнього, формування уявлень щодо світу та самого себе, забезпечує прогнозування своєї соціальної ефективності і ставлення до себе оточуючих, регулює міжособистісні відносини.

Отже, самоставлення становить собою складний феномен, динамічну ієрархічну систему, що містить в собі взаємоперетворювані, різними способами пов'язані та ієрархічно влаштовані підсистеми. Тим самим самоставлення впливає на ефективність діяльності особистості.

За визначенням більшості фахівців, на сьогодні в сучасній психології найбільш перспективним є підхід, з точки зору якого самоставлення – це безпосередня представленість в свідомості індивіда особистісного смислу «Я». Даний підхід базується на ствердженні, що в основі самоставлення особистості лежить оцінка нею власного «Я» та власних якостей стосовно мотивів, що відображують її потребу у самореалізації [4].

Таким чином, на сьогодні можна визначити наявність трьох самостійних підходів щодо вивчення сутності самоставлення як психічного феномену: по-перше, самоставлення, як афективний компонент самосвідомості особистості (самоставлення в структурі самосвідомості); по-друге, самоставлення як риса особистості (самоставлення в структурі особистості); по-третє, самоставлення як компонент саморегуляції (самоставлення в структурі саморегуляції).

Стаття посвячена теоретичному аналізу основних підходів к определению сущности психического феномена самоотношения личности. Рассмотрены особенности самоотношения как одной из составляющих категории самосознания. Проанализировано специфику изучения феномена самоотношения в отечественной и зарубежной психологии.

Ключевые слова: самоотношение, самосознание, Я-концепция, образ-Я, самооценка, самоценность, самопринятие, глобальное самоотношение.

Інтеграція цих підходів здійснюється на основі теоретико-методологічного положення щодо єдності діяльності, особистості та самосвідомості.

Теоретичний аналіз проблеми показав, що: самоставлення розглядається психологічною наукою як дієвий початок саморозвитку індивіда та реалізації його самості, як обов'язкова невід'ємна основа суб'єктності людини; самоставлення є необхідним каналом впливу особистості на розвиток власних ставлень щодо життя. Але, незважаючи на наявність фундаментальних досліджень феномену самоставлення особистості, не визначеними є питання щодо його зв'язку із специфікою життєвої організації особистості. Саме це виступає предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б.Г. Ананьев; под. ред. А.А. Бодалева, Б.Ф. Ломова. — М.: Педагогика, 1980. — Т. 1. — 230 с.
2. Бех И.Д. Нравственность личности: стратегия становления / И.Д. Бех. — Ровно: РИО управления по печати, 1991. — 146 с.
3. Джемс У. Личность / У. Джемс // Психология самосознания : хрестоматия. — Самара: Изд. дом «БАХРАР-М», 2003. — С. 7—34.
4. Колышко А.М. Психология самоотношения : учебное пособие / А.М. Колышко. — Гродно: ГрГУ, 2004. — 102 с.
5. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1978. — 367 с.
6. Мясищев В.Н. Психология отношений : избр. психол. труды / В.Н. Мясищев; под. ред. А.А. Бодалева. — Академ. пед. и соц. наук, Московский психол.-соц. инст. — Воронеж: Ин-т практ. психологии, 1998. — 362 с.
7. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантеев. — М.: МГУ, 1991. — 110 с.
8. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С.Л. Рубинштейн. — М.: АН СССР, 1957. — 327 с.
9. Сарджвеладзе Н.И. Структура самоотношения личности и социогенные потребности / Н.И. Сарджвеладзе // Проблемы формирования социогенных потребностей : сб. статей. — Тбилиси, 1974. — С. 103—107.
10. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. — М.: Политиздат, 1972. — 303 с.
11. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 286 с.
12. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. — М.: Наука, 1977. — 144 с.

The article deals with the theoretical analysis of the main approaches to the specification of the phenomenon of mental self-attitude of the individual. The features of self-attitude as one of the components of the category of identity are studied. The specific of the research of the phenomenon of self-attitude both in native and foreign psychology is analyzed.

Keywords: self-attitude, self-consciousness, self-concept, the I-form, self-rating, self-worth, self-acceptance, global self-attitude.